

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОВОГО

УДК 94(477)

ОЛЕНА РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net

OLENA RUSYNA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Leading Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net

ЩЕ РАЗ ПРО ІКОНОГРАФІЮ «РАДИВІЛЩИНИ» 1651 р.

Нещодавно в «Українському історичному журналі» було опубліковано нашу нову розвідку з циклу «Радзивілли й Україна»¹. У ній ішлося, зокрема, про манускрипт DB V 68 зі збірки Страхівського абатства норбертанців (Прага, Чехія), який зацікавив читачів часопису. Це змушує нас повернутися до вказаного питання й репродукувати згаданий у статті титульний аркуш рукопису (див. ілюстр.1). На ньому бачимо назву («Реляція про литовську кампанію 1651 р.»), а обабіч вершника, намальованого «за мотивами» литовської «Погоні», – два чоловічих зображення, стилізованих під греко-римські скульптурні портрети. У певному сенсі вони корелюють із медаллю «Kiovia Recerpta. MDCLI» («Київ повернений. 1651»), виготовленою на замовлення Януша Радзивілла С.Дадлером і свого часу докладно описаною Я.Смирновим². На ній князь Радзивілл та король Ян Казимир також представлені як античні персонажі. З іншого боку, як слушно відзначив той-таки Я.Смирнов, вона демонструє знайомство медальєра з малюнками Абрагама ван Вестерфельда, зокрема з його панорамним зображенням Києва.

---

¹ Русина О. Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 2018. – №1. – С.18–45. Принагідно зауважимо, що на с.19 через невдало зроблене нами скорочення фрази (згадувалися спроби запровадити серед уніатів григоріанський календар – попри те, що унією 1596 р. передбачалося збереження юліанського) трапилася прикра опіска, тож у 15-му рядку замість «юліанський» слід читати – «григоріанський».

² Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда. – Т.2. – Москва, 1908. – С.209–211.

Ілюстр.1. Титульний аркуш «Реляції про литовську кампанію 1651 р.»
(джерело: manuscriptorium.com)

«Реляція...» містить аналогічну київську панораму (окреслену як «advivum deli:[neatio]») з автографом А. ван Вестерфельда (див. ілюстр.2)³. Водночас

³ До речі, Я.Смирнов марно мріяв про те, аби побачити бодай один оригінальний малюнок А. ван Вестерфельда (див.: *Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. ...* – С.266). Празький не тільки підписаний художником, а й точно ним датований («Anno 1651»).

Ілюстр.2. Центральна частина панорами Києва з автографом А. ван Вестерфельда
(джерело: manuscriptorium.com)

Ілюстр.3. «Козацький генерал-лейтенант Небаба»
(джерело: manuscriptorium.com)

один із чоловічих портретів на титулі відсилає нас до загальновідомого гравірованого зображення Михайла Кричевського з «Theatrum Europaeum», яке традиційно пов'язують з А. ван Вестерфельдом⁴. Як ми вже зауважували, воно є дещо іншим, ніж «хрестоматійне»: спрощеним і поданим у дзеркальній проекції, однак цілком упізнаваним і до того ж ближчим до життя (Я.Смирнов відзначав, що на гравюрі смертельна рана, що її зазнав М.Кричевський, знаходиться під лівим, а не правим оком⁵). Нескладно зрозуміти, що поданий під цим зображенням підпис «Небаба» – хибний, тим більше, що текст «Реляції...» проілюстровано кольоровим портретом цього козацького ватажка (див. ілюстр.3)⁶. Помилку, очевидно, спричинило те, що обидва згадані персонажі загинули під Лоевом – тільки один у 1649 р., а другий у 1651 р. (Цікаво, що сам Януш Радзивілл у листі до дружини порівнював цих двох героїв⁷).

Що ж стосується другого чоловічого зображення на титулі «Реляції...», то воно підписане «Orcusch» – і, отже, відтворює зовнішність Филона Гаркуші, знаного також як Горкуша або Оркуша, котрий брав найактивнішу участь у подіях 1651 р. Складно сказати, чи був у його портрета якийсь гравірований чи мальований прототип, однак, попри свою спрощеність, це зображення, безумовно, поповнює галерею образів представників козацької верхівки, які збереглися до нашого часу.

Окрім іконографічного, доволі цікавий геральдичний аспект зображення на титульному аркуші «Реляції...». Як нам удалося з'ясувати, герб, що увінчує архітектурну композицію, належав володарям Саксен-Лауенбурзького герцогства, точніше одному з тодішніх представників цієї аристократичної фамілії – Францу Ердману Саксен-Лауенбурзькому (1629–1666 рр.), спорідненому з Радзивіллами. Він був зведеним братом двоюрідного брата Януша – Богуслава Радзивілла. Саме на запрошення останнього герцога з'явився в Литві 1650 р. на чолі полку найманої піхоти. Усі троє брали участь у сеймі 1650 р. Надалі Франц допомагав Янушові й постійно його супроводжував (чому, вочевидь, сприяло те, що на відміну від свого батька-католика, герцог був протестантом)⁸. За гіпотезою Я.Смирнова, саме його кількарязово зобразив на київських малюнках А. ван Вестерфельд як імпазантну людину при шпазі, у західноєвропейському одязі, крилатому капелюсі та ботфортах, із пишним довгим волоссям⁹.

⁴ Останнім часом його чомусь називають «посмертною маскою» (див.: Україна: Хронологія розвитку. – Т.4: Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. – К., 2009. – С.263; Кондратьев І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – С.251).

⁵ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. ... – С.247.

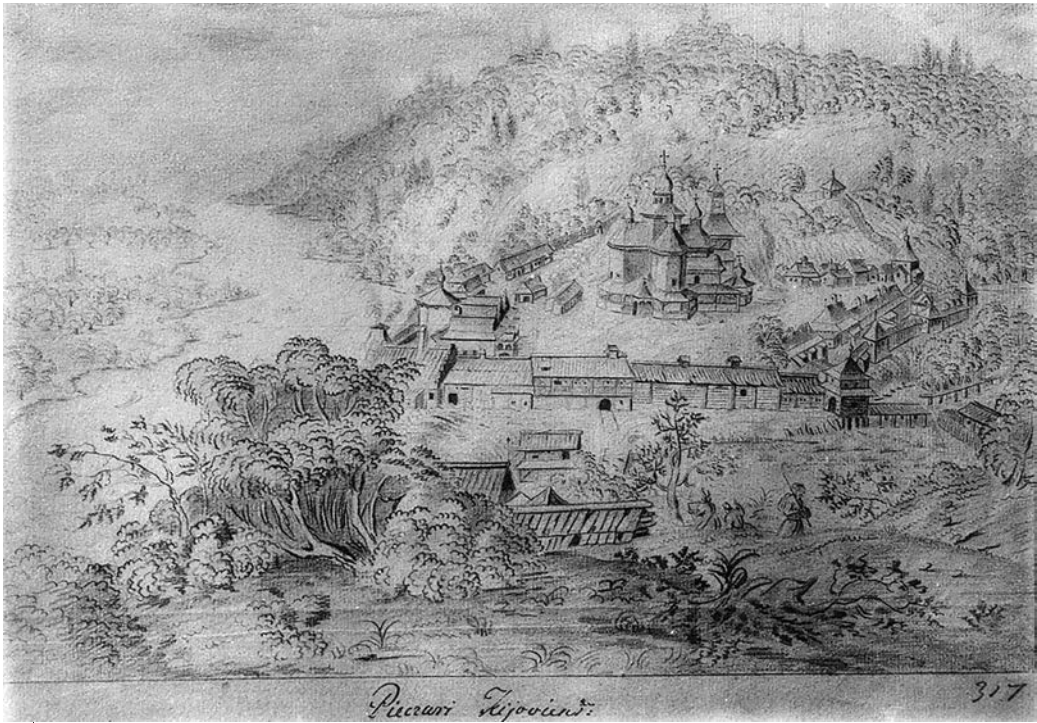
⁶ Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби // Сіверянський літопис. – 2013. – №4/6. – С.3–4. Принагідно висловлюємо глибоку вдячність професорові Ю.Мицику за його фахову допомогу в підготовці цієї та інших наших публікацій, пов'язаних із реаліями XVII ст.

⁷ Див.: Дневник Станислава Освенцима в извлечении и переводе (1643–1651) // Киевская старина. – 1882. – Ноябрь. – С.333.

⁸ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. ... – С.257, 277. Згодом Франц Ердман успадкував Саксен-Лауенбурзьке герцогство по смерті батька, Юлія Гайнріха, але володарював там менше року (1665–1666 рр.).

⁹ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. ... – С.295–296. У принципі, за зовнішнім виглядом Франц Ердман практично не відрізнявся від офіцерів свого полку, однак зрозуміло, що

Ілюстр.4. А. ван Вестерфельд. Межигірський монастир. 1651 р. Копія XVIII ст.

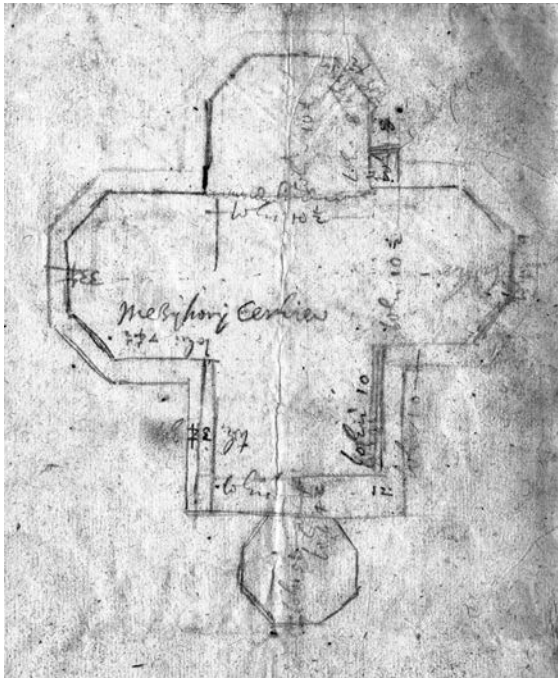
Менш переконливою видається думка З.Батовського, що цією особою, яка вирізняється з-поміж інших своїм «непольським строєм», був сам А. ван Вестерфельд¹⁰. Насправді художник зображав себе ескізно, кількома штрихами, щоразу зі спиною, у процесі роботи й поруч зі супутником (можливо, не просто слугою, а помічником/підмайстром/учнем). Ідеться про два малюнки, які Я.Смирнов, згідно з підписами XVIII ст., початково визначав як види Печерського монастиря, а потім проникливо зауважив, що на одному з них (див. ілюстр.4) зображено, найвірогідніше, Межигірський монастир¹¹. Слушність його здогаду підтверджує порівняння Вестерфельдового малюнка з кресленням дерев'яної церкви в «Межигорах» (див. ілюстр.5) із фондів Національного історичного архіву Білорусі (Мінськ)¹². Уперше

саме він супроводжував Януша Радзивілла в «екскурсії» до Печерського монастиря (там А. ван Вестерфельд замалював його при спогляданні тіл дванадцяти будівничих Успенського собору) та у прогулянках довкола Св. Софії (напевно, герцога, як і Радзивілл, жив поряд, у митрополичих палатах). Щодо локацій, зображених на відповідних малюнках (у Я.Смирнова це №10/2, 11/2) див.: *Моргилевський І.* Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.87–91. Зауваги дослідника корелюють із невідомими в 1920-х рр. нотатками Мартіна Груневега (див.: *Груневег М.* З подорожніх записок // На переломі: Друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С.283–284).

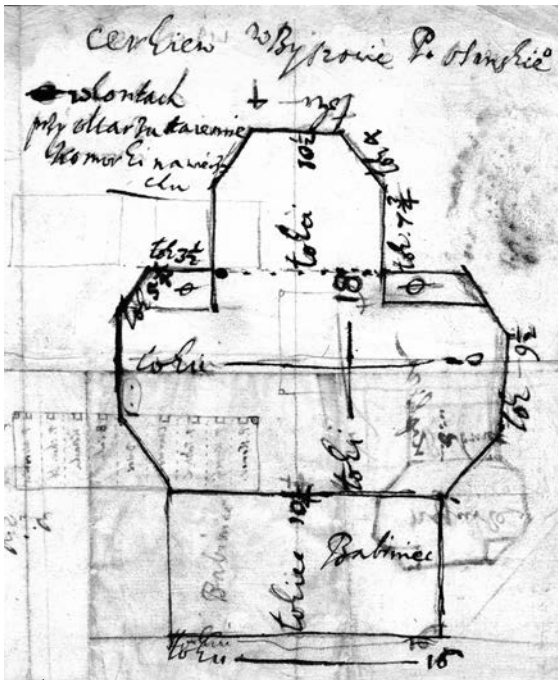
¹⁰ *Batowski Z.* Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce // *Przegląd Historji Sztuki.* – 1932. – Zesz.3/4. – S.119. Див. також: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. ... – С.295, 501.

¹¹ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. ... – С.295, 495–497.

¹² Національний історичний архів Білорусі (далі – НІАБ). – Ф.694. – Оп.1. – Спр.287. – Арк.12.

Ілюстр.5. Креслення Спаської церкви Межигірського монастиря. 1651 р. (НІАБ, ф.694, оп.1, спр.287, арк.12)

Ілюстр.6. Креслення церкви в Бішові. 1651 р. (НІАБ, ф.694, оп.1, спр.287, арк.5)

опубліковане білоруським фахівцем М.Волковим, воно, здається, і досі невідоме українським історикам архітектури та мистецтвознавцям¹³. Цікавим буде для них і не запроваджене до наукового обігу креслення «церкви в Бишові п[ані] Осінської»¹⁴ з того-таки архіву, де позначені бабінець і «таємні коморки» при олтарю (див. ілюстр.6).

Загалом, як би не інтерпретувати окремих персонажів із малюнків А. ван Вестерфельда¹⁵, немає місця для сумнівів у тому, що художник був особисто знайомий із Францем Саксен-Лауенбурзьким. Це й пояснює появу Вестерфельдової панорами Києва у творі, який постав в оточенні герцога (питання про авторство портрета М.Небаби ми залишаємо відкритим). На решті малюнків у «Реляції...» (за винятком плану Любеча¹⁶) представлено суто військові сюжети,

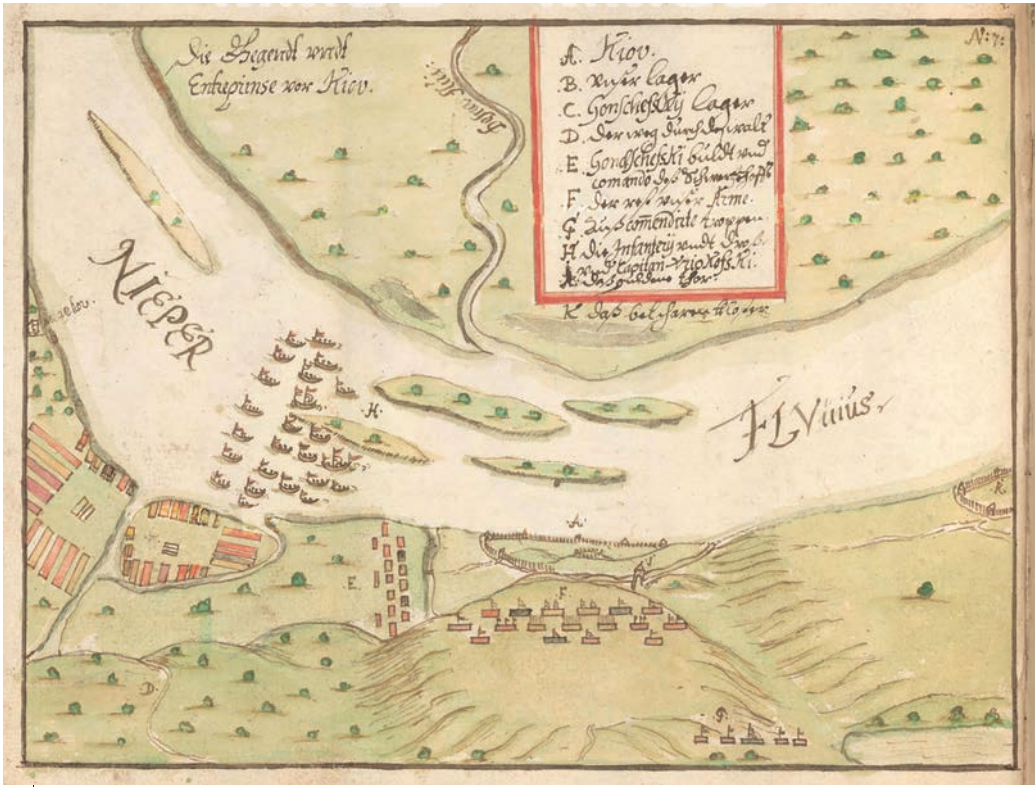
¹³ Докл. про мінські матеріали див.: Русина О.В. Графічні скарби радзивіллівської збірки // Православ'я в Україні: Зб. мат. IV Міжнар. наук. конф. – К., 2014. – С.722–732; Її ж. Радзивілли та Україна: культурні конотації // Український історичний журнал. – 2015. – №2. – С.121–130.

¹⁴ Щодо власниці Бишова див.: Rulikowski E. Byszów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т.1. – Warszawa, 1880. – S.516.

¹⁵ Цікаво, що на багатьох із них фігурує литовець у головному уборі з пером, якого художник явно виділяє з-поміж інших. Залишається тільки пошкодувати, що він не піддається ідентифікації.

¹⁶ Його публікації див.: Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби. – С.4; Бондар О., Волков М., Кондратьев І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. // Сіверянський літопис. – 2015. – №4. – С.50.

Ілюстр.7. Київ в оточенні литовських військ (джерело: manuscriptorium.com)

виконані у схематичній манері: польові укріплення й табори в районі Речиці, Гомеля, Лоева, Любеча, Києва, Германівки, Білої Церкви. Варто занотувати, що зображення Києва в оточенні литовських військ (див. ілюстр.7) виразно корелює з аналогічним малюнком А. ван Вестерфельда з колекції варшавського Музею Війська польського¹⁷, однак, без сумніву, зроблене іншою рукою.

Хочеться сподіватись, що «Реляція...» незабаром знайде свого перекладача і збагатить наші уявлення про події 1651 р., а разом закладе новий фактаж у підвалини української Радзивілліани. Не може не тішити, що сприйняття Радзивіллів як «своїх» чи, принаймні, дотичних до української історії князів мало-помалу прокладає собі шлях у суспільній свідомості. Свідчення тому – наміри мешканців Радивилюва перелити демонтований монумент В.Леніна на пам'ятник засновникові міста Миколаєві Радзивіллові Чорному. Добрим знаком є й реставрація олицької колегіати Св. Трійці, фундованої литовським канцлером Альбертом Станіславом Радзивіллом, та зроблені там знахідки: срібні «труменні» (натрунні) бляхи із зображеннями канцлера

¹⁷ Докл. про нього див.: Волков Н.А. Оборонительные сооружения Беларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама ван Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске // Новые материалы по истории фортификации. – Вып.2. – Архангельск, 2016. – С.43, 48. Варто також відзначити, що подеколи за Київ видається замальоване А. ван Вестерфельдом містечко Горваль (див., напр.: Білоус Н. Київ у ранній Новий час // Ілюстрована історія Києва. – К., 2012. – С.142).

та його другої дружини¹⁸. Їх ідентифікували за знаним портретом Альберта Станіслава пензля Пітера Данкерса де Рея. Утім побіжний опис обох цих реліквій та пов'язаних із ними інскрипційних блях подав століття тому польський дослідник Ст.Томкович¹⁹.

Віднайшовся й один із шести згаданих Ст.Томковичем орлів, які раніше прикрашали колегіату. На чотиридольному щиті на його грудях зображено герби «Труби», «Корчак», «Одровонж» і «Наленч». Отже нескладно зрозуміти, що він належав Альбертові Станіславу: досить згадати геральдичні емблеми його матері Марини Мишки-Варковської («Корчак») і двох його бабок по жіночій лінії – дружини Миколая Радзивілла Чорного Ельжбети Шидловецької («Одровонж») і дружини Михайла Мишки-Варковського Ядвіги Збонської («Наленч»). Цікаво, що, згідно з замковими інвентарями 1680-х рр., гербовий орел канцлера був намальований золотом в ідальні його олицької резиденції²⁰.

Наприкінці подаємо згаданий епітафійний портрет Альберта Станіслава Радзивілла (див. ілюстр.8), який добре доповнює присвячену канцлерові розвідку²¹, а також унікальний знімок останків Януша Радзивілла, зроблений у 1965 р. (див. ілюстр.9), що його нині демонструють у крипті кальвіністського храму в литовському містечку Кедайняй (колишні Кейдани), де поруч із дідом, Христофором Радзивіллом на прізвисько Перун, покоїться князь.

Ілюстр.8. Срібна бляха з портретом Альберта Станіслава Радзивілла з колегіати Св. Трійці в Олиці (джерело: volynpost.com)

Ілюстр.9. Останки Януша Радзивілла. Фото 1965 р.

¹⁸ Подібні зображення, зазвичай мальовані, кріпилися до трун шляхетних небіжчиків, а по завершенні поховальних церемоній нерідко вившувались у костелах.

¹⁹ Tomkowicz S. Olyka // Prace Komisji Historji Sztuki. – Т.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – С.29–30.

²⁰ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: Збірник документів / Зібр. і підг. до друку В.Александрович. – Луцьк, 2007. – С.53, 67.

²¹ Русина О. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.27–49.